

Margarita Comas: resurrecció a la vida de la ciència, la pedagogia i els honors

Hom no neix dona, si no que es fa dona.
Simone de Beauvoir, 1949

CONVINDRAN amb mi, sense fissures, que les notícies de guerra sempre fan venir calfreds a qualsevol consciència: uns els experimentaran de dolor pels estralls que comporten; i d'altres, més bel·licistes, els acceptaran com a preu necessari per assolir curolles de domini. Però —insistesc— la guerra, d'una manera o altra, desferma els sentiments de tothom.

Servidor no ho assegura només posat en el rol de cronista atent a l'actualitat que observa aquestes i d'altres conseqüències de la tasca periodística. No, no. Ho dic, més tost, il·luminat per la mirada d'ésser humà que s'amoïna per quantes coses marquen l'hora històrica que la vida ens porta a haver de viure, bo i dolent.

Les noves —deixi'm afinar una paradoxa dient «les velles noves»— de la guerra sempre engendren afliccions i escampen danys amb la celeritat de les epidèmies: els textos i les imatges informatives de les guerres sovint bracegen en sang, com ho faria un naufrag en mar. No exager. En altres casos, són els drets, la moral i la integritat de la condició humana els béns jurídics que, adesiara, són colpejats i anorreats: també queden a la deriva com a desferres per als taurons.

Margarita Comas, com diré de seguida, en va ser un exemple viu i innegable, de patiment per mor dels conflictes armats; en particular, per l'horror de la guerra de 1936 que li sobrevingué en dissort.

¿Què trobaria tan distingit auditori si hom els donés relat d'una notícia inaudita i tremenda? Em referesc a una gasetilla apareguda a les pàgines del setmanari *The war in Spain*, que era una publicació periòdica que, durant el trienni negre de la Guerra Civil espanyola, va editar a la capital britànica un periodista d'origen irlandès anomenat Charles Duff, per iniciativa del prestigiós catedràtic de Dret Administratiu Pablo de Azcárate, qui s'estava, en aquelles hores, al capdavant de l'ambaixada de la Segona

República a la Gran Bretanya. La gasetilla era datada a Londres el 4 de febrer de 1939.

Idò, en l'edició de febrer —deia— el periòdic comentava una de tantes ordres opressives que els insurgents franquistes havien implantat a les zones revoltades. El titular notificava que “Les matemàtiques poden ser verinoses”. En aquesta línia, s’hi relacionaven fins a dotze llibres de text sobre els quals s’havia fet recaure l’estigma de perillosos i, per tant, prohibits a tots els efectes. Hi havia llibres sobre les ciències a les escoles, sobre la llengua castellana i la didàctica del seu aprenentatge, la geografia de primer any, els insectes i les nocions elementals d’entomologia i d’altres matèries. El manual *Matemáticas y Geometría*,¹ escrit per Margarita Comas, no es va salvar de caure en aquella mena de refundació —recordem-ho— de l’esfereïdor *Index Librorum Prohibitorum* que havia ordenat el Concili de Trento en el segle XVI, amb el delit d’imposar la retirada dels llibres tinguts per perniciosos per a la fe catòlica romana, papista i ortodoxa.

En realitat, l’obra de Comas sols representava un simple llibre de didàctica de les ciències; açò és, una metodologia per ajudar als mestres a fer l’ensenyament de les matemàtiques i de la geometria, res més. El mateix succeïa amb els altres títols que apareixien a la nota periodística de Londres.

¿Què significaven aquells fets? Ras i curt: indicaven que la guerra havia desencadenat la depuració del professorat de tota l’escala educativa, incloent-hi el sistema mateix que, en aquest camp, tenia en aplicació la República. No contents, els franquistes encara ho remataren amb una segona folia: la depuració de les biblioteques públiques, de les escolars a les universitàries, sense deixar-ne ni una per regirar.

Per a Margarita Comas, el daltabaix anà encara més al cor, amb una conseqüència molt personal en contra d’ella. De seguida que la República fou proclamada, s’havia destacat com a pedagoga activa en els projectes educatius del nou règim democràtic; i tant els Governos de Madrid com la

---

¹ És probable que el cronista britànic caigués en una confusió de títols. Parla del llibre *Mathematics and Geography*, però Margarita Comas mai no va escriure un llibre que combinés una matèria de ciències (les matemàtiques) amb una altra d’humanística (la geografia). Més aviat, creiem que es tracta de les obres de l’any 1932, aparegudes com a monografies dins la col·lecció de les publicacions de la *Revista de Pedagogía*, de Madrid, titulades *Metodología de la Aritmética y la Geometría y Cómo se enseña la Aritmética y la Geometría*.

Generalitat de Catalunya la tingueren de col·laboradora en favor dels plans de renovació i d'universalització de l'ensenyament, com pretenien. Hi va ser objecte de diversos nomenaments directius, en molts casos de caràcter capdavanter. Però aquest compromís doctrinal i pedagògic va bastar perquè l'estiu del 36 els feixistes desfermessin les represàlies contra la seva persona. El domicili familiar de Pollença va ser saquejat aquells dies vandàlics i prepotents. Un escamot va ocupar la casa pairal del seu espòs, Guillem Bestard Cànaves, pintor i fotògraf de renom. Hi pretenien una dura, facinerosa repressió de caràcter exemplaritzant. En el carrer mateix, a la vista de tothom, van calar foc als seus llibres, quaderns i papers. Durant hores, la foguera de la ignomínia va flamejar la vergonya de consumir la cremadissa del coneixement que Margarita Comas representava.

Talment, en aquests termes, m'ho va referir de viva veu la germana menor, na Conxita (1907-1994), que va finir els seus dies fadrina, amputada d'una cama i acollida al Geriàtric Municipal de Maó. L'havia visitada en diverses ocasions, i puc assegurar que l'alè postrem de la seva vida el projectava sobre els records a Margarita com a germana de qualitat científica excepcional, però, tanmateix, negligida i silenciada sota dues lloses: la condició de progressista i la condició de gènere.

Em comentava na Conxita que els bàrbars del 18 de Juliol encengueren aquell fester amb la mateixa rauxa dement i despietada que ens hauria de mostrar, anys més tard, el 1953, la novel·la distòpica de Ray Bradbury *Fahrenheit 451*. Com resulta tan sabut, la narració seria traslladada a la cinematografia el 1966 per François Truffaut. El film explica les condicions de vida d'una societat del segle XXI, dins de la qual el deure dels bombers ja no havia de ser l'extinció dels incendis accidentals, sinó a l'inrevés: ocupar-se de la crema sistemàtica dels llibres, atès que, a criteri del poder polític, la lectura impedeix la felicitat i desperta les angoixes, les preguntes, els dubtes, l'anàlisi crítica de les coses. A través de la lectura, la ciutadania comença a pensar, fins al punt de qüestionar-se la vida i la realitat que l'envolta. L'objectiu de les autoritats, idò, havia de ser impedir que la gent tingués accés als llibres, sota la vigilància ferrenya d'un règim policial.

Alguna cosa semblant, amb poques diferències, volgueren dur a terme els franquistes, com és comú en els règims autoritaris que neguen les

llibertats de la ciutadania. I, és clar, Margarita Comas acabaria exiliada fins a l'agonia dels últims dies, amb la biblioteca particular convertida en cendres de persecució, cendres de fel. En aquella crema, a més, es deixava arruïnada una importantíssima obra de renovació pedagògica, triturada per les baionetes, entre les quals fites s'hi comptaven tres columnes de gran valor estructural. Són: primera, l'adopció de l'escola activa; segona, la formulació de la coeducació dels sexes; i, en tercer lloc, haver elaborat aportacions determinants sobre la didàctica de les ciències naturals.

L'episodi del foc que es volia expiatori —inclòs l'exili forçat— guarda un fort simbolisme de tot allò que representa la biografia de Margarita Comas, ara feliçment conhortada, d'ençà d'aquells fets fratricides, per part dels poders públics.

Sí, és exacte: silenci i oblit, com he assenyalat abans, són dues rèmores que han mantingut Margarita Comas en una feixugor inversament proporcional als mèrits científics que, en realitat, va saber acumular. Però també als mèrits de gènere, la conjunció dels quals, a la vegada, imprimiren volada a una vida extraordinària, sobre les arrels d'una personalitat tenaç i amb un expedient acadèmic brillantíssim.

No fa falta que m'afanyi gaire a resumir la trajectòria vital després del que havem escoltat ara mateix, per boca de la instructora de l'expedient de filla il·lustre. Permeti'm, tanmateix, delimitar algunes facetes claus que omplen de raons la determinació municipal de declarar-la per a l'alta distinció municipal.

Segons els experts biogràfics, l'orientació intel·lectual cap al magisteri i la pedagogia es veié animada, en bona part, per les dificultats que hagué d'experimentar amb el somni de viure l'ingrés universitari; i, en especial, per haver optat per una carrera de ciències. Està clar: pertanyia a una generació històrica que encara llavors aixecava a tot drap els murs ciclopis de la desigualtat entre homes i dones: els primers, per encarnar la predominança en tots els camps socials; i les segones, per romandre-hi sotmeses, quan no maltractades.

Les constants matrícules d'honor en el batxillerat i en els estudis de magisteri, confirmades amb l'obtenció de premis extraordinaris i números u de les etapes formatives per les quals transità, ja revelaven en ella un interès preferent per les ciències naturals. A més, la investigació de camp i

de laboratori com a mètodes de coneixement, la fascinaven. Va endegar els estudis de la carrera científica l'any 1921 —Ciències Biològiques—, quan feia deu anys a penes que les dones havien deixat de veure's impedides, legalment, per resseguir estudis superiors en branques científiques i tècniques. Alhora, el nom de Margarita Comas ens apareix en el grup de les quatre primeres espanyoles que foren admeses de doctorandes en aquells tipus de facultats.

És adient que lliguem caps, i maldem a conjuminar fets aparentment i cronològicament separats entre si. Em referesc que les determinacions governamentals per excloure les dones dels estudis científics s'expliquen per un episodi íntimament vinculat a Maó i a la lluita pels drets educatius amb equitat de gènere: ves per on! Ensenms, la superació d'aquesta mateixa pràctica discriminatòria contra les dones universitàries també pica a les portes de l'illa a través del cas que representa la persona de Margarita Comas.

Veiem-ho. Paga la pena la digressió.

Faig ara esment a una altra lluita de gènere prou significativa que va desfilar per la nostra illa, protagonitzada per una maonesa de residència. Nomia Maria Elena Maseras i Ribera, nada a Vila-seca, en la comarca del Tarragonès; emperò radicada a Menorca per complir la destinació de mestra de l'escola municipal de filletes de Sant Josep de Maó.

La també oblidada —diria que no manco negligida— Elena Maseras va ser veïna d'aquesta ciutat des de 1890, en què desembarcà a Maó, i fins a les acaballes dels seus dies, traspassada la primavera de 1905. Aquí romanen enterrades les despulles i aquí perduren els ecos del que representa el seu nom en les àrdues lluites de la dona per la igualtat.

No em consta que Maseras hagués conegut d'alguna manera a una Margarita Comas encara filleta a començament del Nou-cents. Però sí puc assegurar que havia establert cooperació amb el pare, el mestre d'Alaior Gabriel Comas Ribas, a través de les col·laboracions que una i altre aportaren al moviment de l'Extensió Universitària de Maó, en la tombada del segle XX. Tots dos col·legues hi havien impartit sengles conferències l'any 1904, en una primera etapa de l'Extensió, quan aquesta feia servir per a les classes les dependències de l'escola de Sant Josep, la titularitat de la qual, com ja he assenyalat, era ocupada per Elena Maseras.

En tot cas, l'atzar dels esdeveniments van propiciar que Elena i Margarita compartissin el principi i el final d'una prohibició de gènere. Desgranem les entresenyas bàsiques.

Elena Maseras, en realitat, havia fet la carrera de metgessa, la il·lusió de la seva vida. Al capdavant, apareix com la primera dona espanyola a cursar medicina amb matrícula oficial, emparada en una ordre que, personalment, li havia firmat el rei Amadeu de Savoia per al curs 1872-73. Però val a dir que la seva extravagància estudiantil desfermà esglais i petulants queixes d'alguns professors que s'havien sentit escandalitzats en saber que explicarien l'assignatura davant algú que hi faria acte de presència vestit amb faldilles femenines, i no pas amb pantalons i corbata de plastró. Aguantant impertinències d'algun catedràtic i el rondinejar de companys d'aula, l'1 de febrer de 1879 acabava els estudis. Amb els cursos aprovats a la Facultat de Medicina de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona, sols li era necessari sotmetre's a l'examen de llicenciatura: una revàlida final, diríem. De nou en aquest punt, la condició de ser dona féu saltar la confusió entre els capitosts de l'administració educativa nacional. Amb prou enrenou i perplexitat, es destorbaren tres anys a atorgar-li el permís d'examen, perduts rere d'un silenci administratiu culpable. Resolt l'escull, se sotmeté a la prova, a la fi, el 25 d'octubre de 1882.

El menyspreu, però, just havia començat. Mentre, d'una banda, Elena Maseras topà contra un segon desdeny administratiu per fer la defensa de la tesi doctoral, i, a més a més, picà de morros contra els temors dels malalts a deixar-se atendre per una dona; de l'altra, ràpidament, les autoritats educatives de l'Estat es mostraren diligents, ara sí, per redactar una reforma dels reglaments, mitjançant la qual quedava expressament impedit que les dones accedissin a les carreres científiques. Així es resolgué el desafiament que una dona havia plantejat al masclisme més repatani de l'Estat d'aquells moments.

Sense arribar a l'èxit absolut, la maonesa Maseras, tanmateix, havia erosionat les muralles del sistema educatiu universitari espanyol. Les estudiants que vingueren després, per tant, disposaren d'un horitzó un poc més planer: encara no igualitari, però sí millorat. És ben bé com s'ho havia de trobar Margarita Comas, l'altra menorquina d'aquest capítol. Trenta-nou anys més joves que Maseras, esdevingué universitària en ciències un cop

derogada l'exclusió femenina, per ordre del ministre d'Instrucció Pública, el liberal comte de Romanones, l'any 1910. Però, açò no obstant, les conquestes eren, de moment, escasses. A Margarita Comas, amb d'altres dones, li va correspondre desplegar encara una lluita llarga, intensa i de satisfaccions magres.

La científica i pedagoga espanyola María Ángeles Delgado, una especialista dels nostres dies en el doble perfil de Margarita Comas ensenyant i dona de ciència, creu que el tret de gènere va ser-li un factor negatiu. Opina que podria haver desenvolupat una obra de recerca i de descobriments científics amb una extensió i uns resultats molt més admirables si hagués estat una investigadora del sexe masculí. «Desgraciadamente —ha escrit la senyora Delgado—, esas favorables aptitudes de la profesora Comas para el trabajo de investigación científica no se supieron aprovechar, ni en este país ni en otros europeos o americanos, donde algunos de sus colegas masculinos sí que tuvieron oportunidades de proseguir sus trabajos como científicos».²

Entretant, Margarita Comas va coronar el cicle del doctorat amb la qualificació unànime d'excel·lent, tot concitant els elogis dels professors de la Sorbona de París (on havia realitzat les pràctiques de laboratori) i de la Universitat Central de Madrid, on va presentar la tesi: era la primera vegada que una espanyola l'afrontava, no només amb l'obligatòria aprovació d'un conjunt d'assignatures (com bastava complir a Espanya fins a una reforma de 1917), sinó, també, acompanyant-ho d'un treball original d'investigació, defensat davant un tribunal de catedràtics.

¿Estranya que una científica d'aquests mèrits fos cridada a integrar-se en el si de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural? Idò hi accedí el 1924, en el brogit de l'etapa de doctoranda. A més, el 1932 seria cridada a fer part de la Institució Catalana d'Història Natural, que, per cert, va organitzar un viatge científic a l'illa de Menorca la primavera de 1933. Margarita Comas hi va ser l'única dona de la llista de conferenciants i de guies per a les excursions de camp que s'hi portaren a terme.

La Comas investigadora de la ciència sols tingué a l'abast, però, una trajectòria curta, de poca prolongació. Malauradament, hi contribuí, segons

---

² DELGADO MARTÍNEZ, María Ángeles, *Margarita Comas Camps (1892-1972): científica i pedagoga*, col·lecció La Ciència a les Illes Balears, núm. 9, Gràfiques Salas, 2009, Palma, pàg. 80.

un parer acceptat per tothom, el fet de ser dona. Açò no obstant, certs historiadors de la ciència amb els que he consultat els fets, no s'estan d'assenyalar que, determinats estudis i projectes de laboratori que va tenir entre mans, situaven la menorquina en una línia d'avantguarda per a la recerca d'aquells moments en el terreny de la biologia.³

En efecte, les investigacions dutes a terme entre 1926 i 1928 al Laboratori d'Evolució d'Éssers Organitzats, de la Sorbona de París (Laboratoire d'Évolution des Êtres Organisés), tractaven algunes de les qüestions aleshores més puixants, com la determinació biològica del sexe i la intersexualitat de certes espècies, per explicar la proporció de femelles i mascles en poblacions entomològiques. Així, per exemple, la cria en captivitat de certs gèneres de mosquits li va permetre de descriure, primerament, llurs cicles biològics; i, segonament, efectuar un seguiment citològic dels cromosomes durant la fase que els entesos anomenen l'ovogènesi. En definitiva, Margarita tingué una valuosa aportació a un camp de recerca llavors inèdit sobre el comportament dels cromosomes sexuals, la intersexualitat i la determinació biològica del sexe en les espècies, en funció dels determinants ambientals.

La Guerra Civil, però, vingué a agreujar terriblement una biografia a contrapèl —per no dir *a contrahistòria*. A la condició de gènere, se li va afegir encara el ròssec de dona progressista i republicana, compromesa amb la democràcia política, d'un costat; i, de l'altre, amb la plena integració educativa de les dones, i la defensa de les teories de l'escola coeducativa, de la qual va ser forjadora teòrica i portaveu preclara dins la història de la pedagogia espanyola.

Si projectam una mirada sobre l'ensenyament del nostres dies, ens adonarem de seguida de dos trets. D'un costat, el de la plena igualtat entre homes i dones per resseguir estudis superiors, sense impediments pel que fa a les facultats. De l'altre, la no segregació per sexes: en tots els nivells, de preescolar a les aules universitàries, al·lots i al·lotes actuals es formen junts, sense barreres entre ells. Semblant realitat educativa —val a remarcar-ho amb èmfasi— ho devem a figures actives com la de Margarita Comas, que

---

³ Bona part del seus treballs biològics van aparèixer en el *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, *Bolletín de la Société Zoologique de France*, *Comptes rendus des séances de la Société de biologie et de ses filiales* i d'altres, i versaren sobre histologia, genètica i zoologia principalment.

en va ser una de les principals constructores de les teories pedagògiques sobre les quals descansa la nostra realitat contemporània.

Les propostes coeducatives travessen tota l'obra teòrica i pràctica de la pedagogia que va encarnar Margarita Comas al llarg de sa vida. El llibre *La coeducación de los sexos* (de 1931) va il·luminar una renovellada perspectiva que es basava, no ja en una mera integració de les dones en el model escolar masculí, sinó, sobretot, en afavorir un sistema nou, fruit de la confluència del model femení i el masculí imperants. I a més: assegurant que la pràctica d'un mètode d'ensenyament que no es fonamentava, de cap manera, en els valors del sexisme tradicional ni en la diferència dels alumnes per raó que fossin fillets o filletes.

El seu en va ser, idò, un mètode d'intervenció educativa que volia una radicalitat que, essent educació mixta, anava més lluny. Les bases d'allò que hi propugnava s'assentaven en el reconeixement de les potencialitats i les individualitats dels —i les— deixebles amb independència del seu sexe. Coeducar, per tant, era per a Comas educar des de la igualtat de valors de les persones, sense establir-hi relacions de domini que supeditin un sexe a un altre. Ben al contrari: la proposta, en igualtat de condicions, pretenia d'incorporar les realitats i la història de les dones i dels homes, per tal d'assolir un tipus d'educació en la igualtat des de la diferència personal de cadascú. Com a agombol de tot plegat, Comas pensava que aquesta coeducació s'havia de practicar a través d'un concepte complementari, no medul·lar però important: el de l'educació mixta, entesa com la modalitat que ajuda a garantir una educació integral d'homes i dones en el si d'una mateixa institució escolar.

En esclatar la guerra de 1936, Margarita Comas es trobava a Madrid. Veient, però, la seva pròpia vulnerabilitat davant la rebel·lió en armes de Franco contra la Constitució i les lleis republicanes, és probable que resolgués de traslladar-se a Catalunya, que no deixava de ser la seva llar personal. De seguida, sembla que hauria començat accions humanitàries amb els quàquers, que enviaven a Anglaterra fillets en condicions de refugiats. L'octubre de 1937, encara volgué prendre part en el tribunal de lectura i defensa d'una tesi de doctorat, a Barcelona, a càrrec de Joan Roura i Parella (1897-1983). L'acte acadèmic tingué lloc el 27 d'octubre, posant a consideració dels catedràtics i doctors un treball sobre una temàtica que ja

havia encetat la mateixa Margarita Comas: el de la didàctica de les ciència i la pedagogia.

Complida la missió acadèmica, el mes de novembre d'aquell mateix any de 1937, demanà autorització per viatjar també ella a Anglaterra, amb la intenció de continuar la propaganda antifeixista i de fer-se càrrec de l'educació dels infants allà recollits. El gener de 1938 Margarita Comas ja era fora de Barcelona. De la capital britànica estant, les tasques de protecció dels fillets van conduir-la a conèixer l'ambaixador Pablo de Azcárate, de qui, en començar, havíem fet mèrit. Seria providencial. Tots dos, amb altres persones, van organitzar una xarxa per atendre els menuts desemparats per la guerra.

Durant la dantesca postguerra —i encara en els anys de la Segona Guerra Mundial, no menys terrorífica—, Azcárate va establir a Londres una útil organització que ajudava als exiliats espanyols a un cert assentament en terres britàniques, i fins i tot a obrir-los activitats socials i culturals. Foren els casos de Negrín, Casares Quiroga, Francisco Méndez Aspe o Carles Pi i Sunyer. L'agost de 1941, no conforme, encara va constituir l'Associació d'Exiliats Espanyols. Acabada la conflagració mundial, Azcárate va impartir cursos per a estudiants d'espanyol a la Universitat de Cambridge, en el desenvolupament dels quals va compartir docència amb coreligionaris, entre d'altres Margarita Comas en persona.

Després de la tragèdia civil espanyola, tots els familiars de Margarida Comas foren expedientats per les comissions depuradores i van patir diverses formes d'exili o de repressió: el germà Joan, antropòleg físic, va marxar a Ginebra i posteriorment a Mèxic. La germana Maria, també mestressa, fou destinada a Galícia, en un barri perifèric i degradat. La més petita, na Conxa, fou suspensa de sou i feina de l'ensenyament, fins que va reincorporar-se al magisteri amb una plaça a Alaior i més tard a Maó.

Finalment, Margarita s'hagué de resignar amb l'exili anglès, en companyia del marit Guillem Bestard, amb qui es va reunir, però, el 1946, deu anys després que la guerra els hagués separat. En aquell país (havent pogut retornar a Espanya una única vegada trenta anys més tard), va ser professora de Biologia a la Dartington Hall School, a la localitat de Totnes, en el comtat de Devon. Va assabentar-se de la vacant per un anunci al *The Times*. Com que dubtaren d'acceptar-la perquè la nota periodística

especificava “professor” i no pas “professora”, va demanar al director que li fos concedit un període de prova. Ella tenia plena confiança en les seves possibilitats. No debades era pedagoga de formació sòlida i biòloga competent. Els alumnes, en un primer moment, van mostrar certa desafecció. Però, de seguida, ells mateixos acabaren manifestant l’expressa petició que la professora havia de romandre a l’escola. Hi va explicar ciències naturals fins a la jubilació, amb renom i carisma. Durant aquesta llarga docència en terra estrangera mantingué abrindament tots els pilars del seu pensament, i els fruits de l’obra bastida al llarg dels anys. Fou, en el curs de la seva vida professional, una dona de pensaments diàfans, sobre les columnes de càrrega de les idees krausistes, l’institucionisme (és a dir, defensora de l’ideari de la Institució Lliure d’Ensenyança), el liberalisme republicà, les ciències experimentals i l’equitat de gènere.

Margarita Comas va morir a Exeter el 28 d’agost de 1972, vídua i sense descendència pròpia, amb 81 anys complits.

Avui, gairebé quaranta-cinc anys de silenci i d’oblits tombals — exactament tombals— l’hem ressuscitada —i rehabilitada!— per a la vida perdurable dels honors i la saviesa. Que els aplaudiments recaiguin també sobre l’excel·lentíssima corporació municipal de Maó, que així ho ha acordat. Però, per damunt de tot, que vessi sobre les pàgines biogràfiques de Margarita Comas, que patí tempestes i negacions, massa negacions, avui finalment compensades.

Moltes gràcies.

Miquel Àngel LIMÓN PONS

President del Consell Científic de l’IME. Gener de 2018